

(Zárógondolatok személyesen) Alig néhány hónapja temették el Borbándi Gyulát a kelenföldi Szent Gellért-templom urnatemetőjében – a gyászszertartáson Lezsák Sándor, a Magyar Országgyűlés alelnöke méltatta a kiváló író-történész munkásságát. Magam talán abban látom ennek egyik (vagy talán legfőbb) jelentőségét, hogy az utóbbi évtizedek teljességgel megosztott magyar szellemi életében, ahol egymással szüntelenül közelharcban álló irányzatok, áramlatok, pártpolitikai szerveződések „hideg polgárháborúja” zajlik, Borbándi Gyula mindig a kiegyensúlyozottságot, a méltányosságot, a megértés és a tisztelet stratégiáját képviselte. Sohasem titkolta, hogy személyes vonzalmai, életútja és meggyőződése a magyar népi mozgalom által képviselt elvek mellett kötelezték el, mindazonáltal méltányosan, megértéssel és elismeréssel tudott szólni a liberális, a „nyugatos”, a baloldali törekvésekről is (a magyar népi mozgalom egyébként annak idején maga is a szellemi „baloldal” rendjéhez tartozott!). Borbándi Gyula tudományos és politikai (publicisztikai) hitvallása mindig a józan értelmezést és a méltányosságot tartotta az írástudó elsőrendű kötelességének. Sohasem előítéletek és elfogultságok nyomán ítélkezett – ez olyan: a tudományosságnak (de talán a közéletnek is) a moráljába vágó tulajdonság, amely manapság különös megbecsülést kíván. Tudósi erényei és el nem évülhető munkái mellett ez a megfontolt tárgyszerűség (tárgyilagos megfontoltság) tudományos, közírói, politikai erkölcsiség is életének és munkásságának követésre méltó örökségéhez tartozik.

A SZÁMŪZHETETLEN SZÁMŪZÖTT

Nagyszerű könyv Sárközi Máttyás Cséje, ritka erényekkel

■ A Cs. Szabó László életművét bemutató kötet (*Kortárs*, 2014.) borítóján az áll, hogy a kiadó Tanulmány sorozatának egyik könyve. És ez igaz is, meg nem is. A kiadvány monográfiaként kezdődik, de rögtön az elején az olvasható, hogy Cs. Szabó a *Hűlő árnyék* című önéletrajzi könyvének „dedikációjában a Sárközi házaspárnak foglalta össze baráti bölcs tanácsát”, aminek az a lényege, hogy „akármilyen kegyetlen néha a Sors, mégis érdemes *nagyon sokáig* élni”. „A rákövetkező év szeptemberében meghalt” – teszi hozzá a monográfia írója.

Az ironikusan ható megjegyzés humorához hozzátartozik, hogy aki mondja, az a „Sárközi házaspár” férfi tagja, anélkül, hogy ezt jelezné. Az olvasó pedig gyanakodhat, és rájön, Sárközi tanulmányíróként igyekszik személytelen lenni, miközben éppen nem az. (Caesar utalt magára így, mint egy tőle független személyre, a *Gall háború*kban, de ő ezt minden humor, illetve ironikus célzás nélkül tette, személytelen tárgyilagossággal emelve magát történelmivé.) Sárközi illetén utalása saját magára azonban nemcsak játékossága miatt érdekes. A könyv első felében ugyanis végig csak tanulmányíróként ír, a második felében viszont, amikor már Csé londoni éveiről számol be, és különösen az 1956 utániakról, amikor már ő maga is Londonban élt, sőt a BBC-nél együtt dolgozott vele, egy kicsit szereplő is, ismeri az embereket, helyeket és helyzeteket, és olykor élményszerűen, ennél sokkal gyakrabban jártasan emlékezik rájuk. Mivel ez aránylag gyakran történik, a monográfia szinte észrevétlenül személyesbe is vált, ami a hang, nem a hangvélet, azonossága révén visszahat a könyv első felére is, áthatja az egész könyvet, amitől azért az monográfia marad, viszont amire az olvasó a könyv legelején em-

lített dedikáció idejéhez, majd Csé halálához és temetéséhez érkeznek, az elhunyt valamennyire mindennapos és baráti emberközelbe is került.

A sorsot egyébként nemigen lehet kegyetlenséggel vádolni, amiért nem engedte a bölcs tanácsot adó szerzőt sokáig élni, hiszen a dedikáció utáni évben már hetvenkilenc évesen halt meg. Sorscsapás érte sok, és Sárközi beszámol róluk aprólékosan, gyakran Csétől idézett szavakkal, de az is kiderül, hogy élete utolsó éveiben elszenvedett különös betegsége sem törte meg. A könyv nagyon jól érezteti Csé kiváló képességei mellett energiáját, teherbírását, írásaiba dolgozott munkaerejét, munkáinak különös jellegét, jelentős minőségét, az ember különleges egyéniségét is. Ez utóbbit rejtjelesen jól érezteti a könyvborítón – nem a címlapon – olvasható cím: Csé, alatta fényképen tenger, a távolban domboldal alján görögös épületek, föléljük magaslik a jobb sarokban, közletről és profilból az ő feje, arca, és szája körül az alig látható elégedett mosoly.

A „Cs.”, amit eredetileg szükségéből ragasztott a neve elé – volt már egy Szabó László nevű író – jelentőséget kapott, amikor Csé lett belőle. Ez a Csé őt egyszerre nevezte meg mint íróként és mint embert, ezt a két egymással, mondjuk, „Csé”-kölcsonviszonyban álló és élő együttest. Senki sem szólította a szemébe Csének. Ha mások így hívták a háta mögött, erre az együttesre gondoltak talán, mindenképpen utalni tudtak rá egy szótaggal. Barátja, Szabó Zoltán, egy neki írott levélben *Csészabó*vá távolította rendkívüli képességeit és személyiségét. Ő maga, Csé, dedikált könyvet szeretett jóbarátoknak – Sárközi idézi – *Csélacival*, és gyakran dedikált egyszerű és baráti *Csével*. Ugyanis ha ő használta, bizonyos baráti távolságot, de egyúttal, mivel tudta, hogy a háta mögött így hívják, baráti közeledést, hunyorítást is jelentett. Sárközi Máttyás könyvében ilyen Csé található. Jelezni igyekeztem, hogy milyen volt írásaiban is, nem csak konkrét emberi megnyilvánulásaiban. Sárközi többször is említi teátrális gesztusait, és ezekkel is mintegy színészi távolságot tartott saját maga és megnyilatkozásai között. Ez a vérében volt és szórakoztató; még utolsó éveiben is, amikor különös és szörnyű betegsége sújtotta, véresejtjeit ugyanis roncsolta, ha testét őt foknál hidegebb közeg vette körül. Egy ízben Neményi Ninonnak teátrális gesztussal kiáltotta: „Vérbajos vagyok, Ninon, vérbajos.” Sárközi könyvében olvasható ez a teátrális kitérés, ami – legalább is nekem, aki jól ismertem őt – egyszerre hangzott teljesen komolyan és – a megjatszott metafora tudatában – a komolyságot nem fenyegetve megmosolygott és egy kicsit el is ámult pátosszal. Az ámulat, ha volt, annak szólt, milyen hihetetlen, hogy van ilyen betegség, és még inkább, hogy neki ez is lehet, benne ez is dülhat.

Főleg novelláiban gyakori és mesteri – a már kezdetekben is gyakran szürrealistának mondott – bizarr kép, cselekménybeli fordulat, történet, amivel azt érzelmileg eltávolította. Tudhatta, hogy azt a hatást éri el, hiszen nem csak beleírta, benne is hagyta a szövegben, mert azt tartotta jónak, abban a világban, amelyikben találta magát.

Abban a világban novelláinak és írásainak kezdetétől, meglepő módon és mégis reálisan, száműzetésben érezte és tudta magát. *Levelek a száműzetésből* a címe egyik korai könyvének, és egy jóval későbbi beszélgetésből így általánosított: „Elve elrendeltek az emigrációra. Következésképpen soha egy pillanatig nem éreztem magam elmerülőben.” Erdélyiként Budapesten született (1905-ben), de kolozsvári gyerekkor után, Trianon miatt, Budapestre került, és aztán 1949-ben tényleges és haláláig tartó száműzetésbe. Közgazdasági disszertációja témájáért is a flandokhoz és egy másik évszázadba költözött, ahogyan korai novelláiban is nagyon gyakran külföldre. Sárközi monográfiájából lehengerlően derül ki, hogy mennyit utazott, milyen sokat tartózkodott külföldön, akkor is, amikor Budapesten élt, és hogy milyen otthonosan élt külföldön – olaszul, franciául, angolul igen jól tudott, szász származású anyja révén kétnyelvűnek nőtt fel –, és mégis mindig magyarul írt, és magyar barátok és ismerősök között mindig magyar és európai íróként élt.

A monográfiát olvasva gyakran úgy éreztem, hogy amikor Párizsban vagy Firenzeben járt jól ismert utcákon, akkor oda és *onnan* is száműzöttként, onnan, ahol lelke és elméje legmélyén élt, ott, ahol nincsenek utcák. Egy (és unikum) *Csé* kellett ahhoz, hogy Görögországban ténylegesen egy halfejű pásztorbotra leljen, ráadásul egyik könyvének ezt a címet adja: *Halfejű pásztorbot*. Nem tudom, egy görögnek milyen lehet egy halfejű pásztorbot, egy magyarnak szerintem elkerülhetetlenül bizarr, szurreál.

Sárközi Máttyás Cs. Szabó László életével és műveivel összefogottan, mégis aprólékosan, körültekintően és meggyőző hitelességgel ismertet meg. Ezt érezni lehet, de a majdnem háromszáz (pontosan: 296) tényekbe, forrásokba és értelmező megjegyzésekbe horgonyzott lábjegyzet biztosítja és bizonyítja is. A szerző sokat kutakodhatott, olykor alig megtalálható újságokat és kiadványokat keresett és talált meg, sorjázta a bennük talált információt, hogy Cs. Szabó életének eseményeit időrendbe illessze, vagy a vele kapcsolatos emberekről, helyekről, eseményekről felvilágosítással szolgáljon. Ezt gyakran lábjegyzetekben teszi, amittől a főszöveg akadálymentesen olvasható, de érdekes módon az sem akadály, ha az olvasó megáll, és megnézi őket. Az egyszerű tényekkel, évszámokkal, források megadásával teljesen szűkszavú, egyébként épp olyan könnyed, mint a főszövegben. Ez, ahogyan maga a megírás módja, amiről még szó lesz, nagy erénye a könyvnek. Ezt erősíti, hogy igen sok rövid fejezetre van bontva, ami az olvasást nemcsak megkönnyíti, de áttekinthetővé is teszi. Ha valaki vissza akar lapozni valamelyik korábbi részlethez, a fejezet-címek segítségével lesznek. Ez pedig hasznos lehet, ugyanis bizonyos eseményekről bűvópatakszerűen is bukkan fel és tűnik el az információ. Például Cs. Szabó második feleségéről, arról, ahogyan utánaszókött az emigrációba, Olaszországba, ott kötött házasságukról négy rövid részletben lehet olvasni, olykor némi átfedéssel, olykor kihagyással, vagyis vissza-visszatérve rá.

A legtöbb olvasó ismeretlen emberek neveivel találkozhat a könyvben, tisztos részük már halott, magam is a fogyóeszközök közé tartozom, akik közülük többet ismertek, és a nevük olvasásakor hallják is a hangjukat, felderengenek bennük. Ezt elsősorban azért mondom, hogy jelezzem, nem írhatok *erről* a Cséről szóló, életét és írásait ennyire erőteljesen becserkésző könyvről személytelenül. Amúgy is ez a könyv, ahogyan már mondtam, személyes ismeretségből fakadó élménybeszámoló is, Sárközi Máttyás maga is meg-megjelenik, hol mint a Csét sofőrölő és őt Laci-bácsizó fiatal barát, hol mint évtizedeken át munkatársa a BBC magyar osztályán; hol úgy, mint aki képet akasztott Csék lakásában a falra; és mindenképpen mint tagja a londoni magyar írók szűk, a hozzájuk szorosan tartozó emberek már tágabb, de még mindig szűk csoportjának, magyar életközegének. Felvillannak ma már kevesek számára ismert emberek, mint például a nagyszerű és minden munkára kapható titkárnőé, Gruber Mártáé vagy az orvos Kádásé, de többségben vannak olyanok, akikről jó megtudni valamit, nemcsak Cs. Szabó Lászlóról, de főként egy korszak hangulatáról.

A két műfaj – hiszen arról van szó: monográfiáról és visszaemlékezésről – rejtélyes ügyességgel elegyedik vagy inkább fonódik össze, színezi egymást, éreztet, nemcsak elmond és megállapít. A személyes közelség és a tartózkodó távolságtartás váltakozó intenzitása mindvégig eleven, és harmonikusan kapcsolódik egymásba.

Íróilag a stílus másféleképpen mondható egységesnek. A stílus az ember maga, mondta egy magát klasszicista korban érző, tudó és tudni akaró ember híresen. Még ezt a hagyományt örökölte meg Goethe, amikor különbséget tett stílus és modor között, az előbbi javára. Sárközi Máttyás könyveit, írásait és őt magát ismerve bizton mondhatom, hogy ez a modell ugyan érvényes, de ebben a mai és ki tudja milyen korban egy ember úgy önmaga, hogy többféle, ugyanis emberhez és helyzethez viszonyulva más-másféle. Van modorosság, de van beszédmód is, egy-egy ember pedig úgy maga, hogy többféle beszédmódja van. Ez összefügg azzal, hogy

nincs magas stílus – ahogyan nincs Udvar és Arisztokrácia –, jó stílus van, és az többféleképpen lehet megfelelő, ha egy ember valójában többféleségei egymáshoz viszonyulásának jellege szerint maga. (Irodalomból vett, talán túl harsány példával: egy időben, korszakban, országban és ország-nyelvében volt más-más Faulkner és Hemingway.) Biztos vagyok ugyanis benne, hogy nem vagyok kaméleon, ha egy angollal angolul beszélek otthonosan, egy némettel németül, legotthonosabban egy magyarral magyarul, és akkor sem voltam kaméleon, amikor Sárközi Mátyáshoz hasonlóan Csé nekem is Laci bácsi volt, Szabó Zoltán viszont egyszerűen Zoltán. Lehet ezt persze úgy is mondani, hogy egy kaméleon „a” kaméleon vonatkozásában nem „kaméleon”.

Sárközi Csé-könyvének stílusa úgy egységes, hogy zökkenő nélkül, sok olvasó számára talán észrevétlenül vált monográfiából személyesbe, és a személyesen belül is könnyedből szomorúba, szinte megrázóvá, abból ismét könnyeddé. Ez utóbbi érezhető – éreztem – például, amikor Cs. Szabó László halálához érve a rá következő *Kegyelet, örökség* című fejezetben ez olvasható: „Az *Irodalmi Újságban* nemcsak életpályája tényeiről és epizódjairól, művei miféleségéről emlékeztem meg búcsúzásképpen, hanem leírtam utolsó látogatásomat is az elárvult mewsházban. Először 1957-ben vendégeskedtem Cs. Szabó Lászlóéknál, ugyanilyen házikóban, de még az Oxford Mews-ban, amit néhány évvel később lebontottak. Ott levespartira hívták meg a barátait, állva kanalaztuk a Jókai-bablevest a földszinti kocsiszín-könyvtár polcai között.”

Erre következik néhány bekezdésnyi leírás, ami a ház bejáratánál kezdődik: „A házba lépve hollandiasan meredek lépcsővel találta szembe magát a látogató” – és aztán aprólékosan végigvezet a házon, mintha kommentárokkal kísért filmkamera lenne, a fal színétől a falra akasztott képekig, és lassú mozgással a szobákban és az egész berendezésben. A már lakója nélküli ház leírása rövid bekezdéssel végződik: „Az íróasztal sarkán hajdan vörös színű tárcsás telefon állt. A régi időkben a londoni telefonszámok a kerületi kapcsolóközpont nevének első három betűjéből és négy számból tevődtek össze. Ha Cs. Szabó telefonja csörgött, mindig ezt bemondva vette fel a kagylót: AMBassador 21–21. Ő volt a magyar kultúra nyugati nagykövete.”

Rám nagyon hatott az egész leírás, a vége is. Igaz, én hallottam Csé hangját, mindig angolul mondta: *Ambassador two-one, two-one*, hallom most is, holott éppúgy csak az emlékezetből, ahogyan ő maga a maga berendezte és belakta lakásában, házban csak hiányával lehetett akkor és lehet azóta ebben a megidőzésben jelen. Azt hiszem ugyanis, hogy ez a megidőzés megteszi a magáét személyes emlékek nélkül is, jól megírt szöveg, eleven és lassú és feszült. Az utolsó két mondat humora – annak, aki tudja, hogy az „ambassador” magyarul „nagykövet” –, az erre rájátszás is, feloldódik, eltűnik abban a kettős tényben, amire a két mondat utal: Cs. Szabó Lászlónak az volt a telefonszáma, és ő valóban a magyar kultúra nyugati nagykövete volt. Akkor is, ha Kerényi Károlynak a könyvben idézett naplóbejegyzése helytálló: „Európainak kétségen kívül Cs. Szabó számít. De itt a magyar nyelvi tragédia – ki érti meg?” Azt hiszem, mindenképpen érti, aki Sárközi könyvéből is megtudhatja, hogy Cs. Szabó László tudatos felvállalással európai közegben és csakis magyarul írt, magyar olvasóknak. És szintúgy hiszem, hogy az is megérti, aki megérzi, már az ebben a könyvben olvashatók alapján is, milyen Cs. Szabós pátoszú kijelentés – és ezért egyfajta *homage* –, amit Sárközi Csé „nagykövetségéről” mond. A nagykövetekre egyébként az ember általában azzal az országgal kapcsolatban szokott gondolni, ahova kinevezték őket, holott a nagykövetnek feladata saját és hozzá fordululó honfitársainak megsegítése is. Tudom, Kerényi arra gondolt, amit egy magyarországi program így hívott: „Hírünk a nagyvilágban”. De úgy gondolom, hogy éppen Cs. Szabó „életműve” – beleértve az életét, ami

egyik műve volt – arra bizonyosság, hogy ő volt a nyugati kultúra magyar nagykövete, ami hivatás, nem csak hivatal és kinevezés dolga.

Cs. Szabó László műfajaival és egyes írásaival aprólékosan foglalkozik Sárközi monográfiája, de most csak annak adom a summáját, amit az emlékező és olvasmányait értékelő Sárközi Mátyás maga írt. A könyv utolsó, *Életmű* című fejezetéből idézem: „Cs. Szabó László minden műfajában vérbeli író volt. Esszéi a legkikerítettebbek, csiszoltabbak, olykor esetleg túl sűrű szövegetűek. Legjobb novellái állják az összehasonlítást a világirodalom e műfajban alkotó mestereinek munkáival. A többi? Ha szürreálisak, természetüknél fogva nem marasztalhatók el szerelenségükért, ha anekdotikusak, akkor olykor esetleg hiányzik belőlük a metafizikus lebegés. Költeményei ritkán telitalálatok, még ha vallomásosak is, prózaíró sejlík mögöttük. Ám bármit tesz le az asztalra (talán a sebtében elkészített hangjátékokat kivéve), annak több-kevesebb értéke van. És egyéni atmoszférája.”

Az értékelés egészével egyetértek. Ha van, amit hiányolok – és mindig gyanús, ha semmi sincs – talán az írásainak összevetése azokéval, akik Magyarországon és más országok magyarlakta vidékein alkottak a népi demokrácia évtizedei során. Nincs a könyvben olyan utalás, mint a világháború előtti időkben a Szerb Antal, Cs. Szabó László, Halász Gábor esszéista triászra, nincs olyan magyar író a század második felében, akihez őt Sárközi viszonyítaná. Pedig, azt hiszem, téves lenne arra következtetni, hogy Cs. Szabó László megrekedt volna a háború előtti időkben.

Sárközi Csé-könyvének igazi és szerintem mindaddig felülmúlhatatlan erényéről és értékéről részletekbe menően akkor is csak utalni tudnék, ha még egyszer ennyit írnék róla.

Ami a munka egészét illeti, érdeme a hatalmas életrajzi anyag és az irodalmi termés eleven és könnyen áttekinthető együvé dolgozása; a hozzá tartozó szekunder irodalom felkutatása és jól megválogatott és az olvasás könnyedségét sehol sem megterhelő felhasználása; érdeme körültekintő nyitottsága mind az író élete, mind műveinek témái és megírásuk jellege iránt; józan mérlegelése, mi mennyire fontos, mi nem, akár az élet, akár az írások esetében; kritikai értékeléseinek változatossága, spektruma, ami megakadályozza, hogy Cs. Szabó László életét és munkásságát a monográfia bármelyik olvasója monolitikus egységgé stilizálja, eltörölje az érezhető különbségeket és árnyalatokat (ebben a kérdésben jó, nagyon jó, ha valami nem tetszik, és kiviláglik, mennyire nem); végül nagy érdeme, ahogyan ő, a monográfia írója saját emlékeit, olykor saját személyét, a fiatalabb barát inkább készséges jelenlétét, mint tanúskodását, tartózkodóan integrálja azzal, akiről és amiről ír.

Ami pedig a munka eredményét illeti, csak megismételhetem az első mondatot: nagyszerű könyv. Keletkezett és immár van egy eleven írásban megalkotott teljes Cs. Szabó László és Csé.

András Sándor

